

Imperativ pravice v Svetem pismu¹

UVOD

Teološka šola Union Presbyterian Seminary leži v severnem delu Richmonda v Virginiji, v enem najlepših zgodovinskih predelov s starimi hišami, širokimi cestami in obširnimi javnimi površinami. Navkljub lepemu izgledu pa se mnogo prebivalcev bori za obstanek, še posebej, ko se pojavijo nepričakovani stroški, kot so denimo popravilo avtomobila ali zdravstveni računi. Kot odgovor na take težavne okoliščine je vzniknila pohlepna praksa, znana kot "payday lending" (hitri krediti), ki se pojavlja povsod po Združenih državah. V območju dveh kilometrov okoli šole je več kot deset posojilnic, ki ponujajo denarne kredite z astronomskimi obrestmi.

V večini primerov posojilnica na začetku ponuja "hiter denar", da privabi ranljive posojilojemalce. Proces se na splošno začne, ko prosilec zaprosi za takojšnja sredstva vnaprej pred prihodnjo plačo ali pa za jamstvo uporabi trenutno vrednost svojega avtomobila ("car title loan"). Posojilojemalec prejme določeno denarno vsoto, ki ima obresti lahko visoke do 300 %.² Ker so prošnja za posojilo že na začetku spodbudile težke okoliščine, posojilojemalci običajno nimajo sredstev, da

bi v določenem časovnem obdobju izplačali celoten znesek skupaj z obrestmi. Zato posojilodajalci ponudijo načrt prevračanja ("rollover plan"), v katerem mora posojilojemalec sprejeti dodatna plačila in obresti. V Združenih državah je ta praksa postala industrija, vredna šestinštirideset milijard dolarjev, s tem da se dobiček večinoma ustvarja na plečih revnih.

Denimo, da se materi samohranilki pokvari avto in popravilo zahteva 350 \$ stroškov. Ker brez svojega vozila ne more na delo (javni promet je v Richmondu slab), vzame kredit, da lahko poravnata stroške. Ker nima diskrecijskih dohodkov, da bi lahko plačala kredit, mora čas posojila podaljšati več kot za eno leto, s čimer si poviša obrestne mere. Da se bo izvila iz primeža začaranega kroga dolgov, bo morala verjetno na koncu poleg osnovnega zneska plačati več kot 450 \$ v dajatvah in obrestih (obrestna mera 128 %).³

Medtem ko je ta scenarij zaskrbljujoč, takšne prakse niso tako neobičajne; pravzaprav predstavljajo brezčasen vidik finančnih izmenjav po svetu skozi stoletja. Predatorska posojila so se pojavljala tudi v staroveškem kontekstu Svetega pisma, pravne tradicije starega Izraela in okoliških kultur pa so to želele regulirati. V knjigi zaveze (2 Mz 20,23-23,19),

najzgodnejši pravni zbirki hebrejskega Svetega pisma, eno izmed svaril prepozna dejansko ranljivost revnih posameznikov brez zemlje pred zatirajočimi represivnimi upniki: "Če posodiš denar mojemu ljudstvu, ubožcu zraven sebe, mu ne bodi kakor oderuh, ne nalagaj mu obresti! Če vzameš v zastavo plašč svojega bližnjega, mu ga vrni do sončnega zahoda! Kajti to je njegova edina odeja, ogrinjalo za njegovo kožo."⁴ To pravilo prepozna nevarnost, da revni zapadejo v past, posebej, ko pohlepni posojilodajalci zaznajo možnost za dobiček.

Kot odgovor na take izkoriščevalske prakse, mnoge svete/pravne tradicije starega Izraela zagovarjajo revne tako, da ponujajo konkretni princip "pravice" (heb. mišpāt). Tisti, ki častijo Boga Izraela, se morajo vzdržati koruptivnih praks in ponuditi pomoč tistim, ki so v stiski. Glede na zakone in preroške napovedi hebrejske Biblije dobrotla ni izbira, ampak jedrna zahteva za člane skupnosti. Vztrajne zahteve v Svetem pismu poudarjajo "imperativ pravice". Številni svetopisemski odlomki zahtevajo posebno zaščito ranljivih, posebej vdov, sirot in tujcev. Skozi celotno Sveto pismo najdemo iskreno ocenitev revščine ubogih in izrecne mehanizme za uravnavanje nesorazmerij, od katerih so mnogi strukturne in ne situacijske narave (npr. zakon o sobotnem letu in zakonodaja o jubilejnem letu).

Pričujoča razprava bo obravnavala svetopisemski "imperativ pravice", pri čemer bo večina naše pozornosti usmerjena na hebrejsko Sveto pismo in njegovo vztrajno vizijo enakovredne skupnosti. Ključne teme bodo vključevale agrarni kontekst starega Izraela in trud za sistemske reforme, kot so denimo zakoni o jubilejnem letu in nezaupljivost do podkupnin. Omenili bomo tudi zanašanje Nove zaveze na te zgodnje priče, vključno s kratko diskusijo o obljubi posmrtnega življenja. Naše raziskovanje bo potrdilo osrednjo nit Svetega pisma: zakoni Tore, socialne kritike v preroškem korpusu, pronicljiva opazovanja modrecev, ki so napisali modrostno literaturo, in Jezusovi izreki vsi potrjujejo temeljno prepričanje, da Bog

Abrahama in Abrahamovih potomcev zahteva pravico, specifično in strastno zagovarja revne in pričakuje, da njegovi pripadniki gradijo skupnost, kjer ima vsakdo dostop do osnovnih dobrin.

POMEN "PRAVICE"

Bistveno je, da najprej upoštevamo semantično obzorje primarnega hebrejskega termina za "pravico", mišpāt. Ta osrednji samostalnik se pojavlja vseskozi skozi hebrejsko Sveto pismo in izhaja iz korena šp̄t, ki kot glagol pomeni "soditi". Kot samostalnik se mišpāt lahko nanaša na sodno odločitev ali sodbo, dejanje razrešitve problema. Reprezentativen primer je 1 Kr 20,40: "Tvoja sodba [mišpātekā] naj obvelja: sam si si jo izrekel." Termin ima pogosto konotacijo "edikta" ali predpisa, kot v 4 Mz 15,24: "vsa skupnost daruje junca kot žgalno daritev v prijeten vonj Gospodu z njeno jedilno in pitno daritvijo, kakor je določeno [mišpāt], in kozla kot daritev za greh." Tu in v drugih podobnih primerih mišpāt preprosto pomeni predpis, ki mu mora ljudstvo slediti. Predpisi in edikti, ki se pojavijo v hebrejskem Svetem pismu, odsevajo voljo božanstva, ki v zemeljskem svetu preko posameznikov, kot je Mojzes, nagrajuje in kaznuje (npr. 2 Mz 21,1; 24,3).

A vendar ima pravica lahko v Svetem pismu tudi socioekonomsko konotacijo in se nanaša na zaščito ranljivih pred revščino in zakoreninjenimi družbenimi hierarhijami. V tem pomenu je pravica antiteza zatiranju. Če zatiranje predstavlja "izsiljenje dobrin in storitev od revnih posameznikov ali družbenih podskupin s strani močnejše osebe ali politično-ekonomske podskupine", mišpāt nakazuje nasprotje takih dejanj, prisotnost pravice.⁵ S to konotacijo mišpāt pomeni Božjo normo, ki si prizadeva za pravično skupnost.⁶ Prerok Izaija denimo od Boga prinaša strastno sporočilo, da se morajo ljudje "naučiti delati dobro, skrbeti za pravico, pomagati zatiranemu, zagovarjati siroto, braniti vdovo." (Iz 1,17; cf. Iz 56,1; 61,8; Mih 6,8.) Tu in v podobnih odlomkih pravica

vključuje poštenost in posebno skrb za tiste, ki so najbolj podvrženi nevarnosti revščine. Izajai in drugi preroki spodbujajo ne le prijaznost, ampak tudi oblikovanje egalitarnih družbenih struktur, ki preprečujejo korupcijo in revščino. Več odlomkov obsoja pogosto tendenco bogatih, da goljufajo revne. To dobro oriše izrek v Pregovorih: "Veliko živeža daje krčevina revnih, marsikdo pa jo zapravi s krivičnostjo" (dobesedno: "z umanjkanjem pravice: bělō' mišpāt!").

Tudi Nova Zaveza vsebuje bistveno grško besedo za pravico: dikaiosynē. Medtem ko Pavel uporabi besedo, da nakazuje pomen Kristusovega dogodka (orisan kot izraz Božje "pravičnosti" (Rim 3,21-26), ima v mnogih odlomkih tudi pravno in/ali etično konotacijo. Denimo v Mt 5,20: "*Če vaša pravičnost [dikaiosynē] ne bo večja kakor pravičnost pismoukov in farizejev, nikakor ne pridete v nebeško kraljestvo.*" Govor na gori, od koder je vzeta ta stavek, vsebuje skrb za socioekonomsko pravičnost, kot je spodbuda za skrb za uboge in dajanje miloščine (Mt 6,2-3). Posledično se imperativ pravice razteza na Novo zavezo, posebej v luči številnih odlomkov, ki zapovedujejo skrb in spoštovanje ubogih (glej spodaj).

AGRARNI KONTEKST "OČETOVE HIŠE"

Preden nadaljujemo s temeljitejšim pregledom ekonomske pravice, je pomembno, da omenimo predindustrijsko agrarno ekonomijo starega Izraela in Judeje. Večina posameznikov je bilo kmetovalcev, samooskrbnih kmetov, ki so obdelovali zemljo na družinskih parcelah. Antropolog Gerhard Lenski ponuja kategorijo "napredne agrarne ekonomije."⁷ Za razliko od primitivnejšega zanašanja na kopaštvo in manj učinkovita orodja imajo ljudje v napredni agrarni ekonomiji izpopolnjene tehnike za oranje, vključno s kovinskimi pripomočki in maksimiziranjem živalske moči.

Tak tip družbe je najbolj natančen opis za kontekst, v katerem je bila napisana večina Svetega pisma. Večina družin je bila

vključenih v eno izmed oblik agrikulturnih aktivnosti v pustem podnebjju palestinskega območja: soočali so se z vztrajnimi izzivi zaradi težkih kmetijskih pogojev, z možnostjo, da jim člani elitnega razreda zasežejo zemljo, nepoštenimi posojilnimi sporazumi in drugimi izkoriščevalskimi prijemi, ki so jih izvajale elite in tuji vladarji. Jasen primer, kako težko je doseči poštenost v tem tipu ekonomske situacije, je kriza, ki jo opisuje Neh 5, kjer bogati razred oportunističnih posojilodajalcev med sušo preži na uboge kmete (glej spodaj za nadaljnjo diskusijo). Taka dinamika je v skladu z modelom Lenskega, kjer se večina prebivalstva bori pod težkimi ekonomskimi okoliščinami, pogosto v finančno korist bogatega in mogočnega vladajočega razreda.

Enako pomemben v razpravi o ekonomiji je pomen "očetove hiše" (bêt 'āb), družbene strukture, ki je narekovala življenje v starem Izraelu. Antična bližnjevzhodna družba je bila večinoma zgrajena na mreži hiš, od katerih je imela večina na čelu hierarhične strukture potomcev in bratov patriarha.⁸ Ne glede na spol in starost je bila posameznikova najboljša možnost za preživetje v veliki meri odvisna od varnega članstva v bêt 'āb. Terminologija v Svetem pismu odseva pomen tega okvira; denimo: "*David je odšel od tam in se rešil v votlino Adulám. Ko so to slišali njegovi bratje in vsa hiša njegovega očeta, so šli k njemu.*" (1 Sam 22,1.) Abrahamov skok vere v prvi Mojzesovi knjigi vsebuje veliko tveganje odhoda od varnosti, ki jo je nudilo zavetje hiše njegovega očeta Teraha, in zaupanja v Božjo obljubo (1 Mz 12,1). Ko so se sklepali zakoni, je žena običajno zapustila hišo svojega očeta, da se je pridružila bêt 'āb svojega novega moža.⁹ Ti primeri ilustrirajo, kako so se družinski odnosi, lastništvo zemlje in bivalni vzorci v večini vrteli okoli strukture očetove hiše.

Če je pripadnost varni hiši nudilo najboljšo možnost za ekonomsko preživetje, potem so se tisti, ki niso imeli te sreče, znašli v nevarnih okoliščinah. Ni naključje, da so tri kategorije ljudi, ki so potrebovali posebno zaščito v hebrejskem Svetem pismu, vdove, sirote in

tujci.¹⁰ Ljudje iz teh skupin običajno niso imeli zavetja funkcionalne hiše, ozemlja prednikov, družinske mreže in družabnikov ter zanesljivih virov hrane in dobrin.

Šibke okoliščine posameznikov iz teh kategorij so jasne, kot nakazujejo določene odredbe v Tori: "Ne krati pravice tujcu in siroti in ne jemlji vdovi oblačila v zastavo!" (5 Mz 24,17.)

Zgodba o Ruti poudarja težavnost tega, da je posameznik hkrati tujec in vdova, del socialne marginalizacije in revščine, ki sta vedno prisotni grožnji varnosti. Rutina tašča Naomi razume kočljivo naravo svoje situacije in situacije svoje snahe ravno zato, ker sta obe brez varnega zavetja hiše. Naomijino sporočilo Ruti pred dogodkom na mlatišču z Boazom odseva težavo vdovine ranljivosti: "Moja hči, mar naj ti ne poiščem doma, da ti bo dobro?" (Rut 3,1). Nato pošlje Ruto k okajenemu Boazu s prevarantskim načrtom, kako bi se obe pridružili hiši tega bogataša. Naomi je očitno spodbudilo dejstvo, da je Boaz daljni Rutin sorodnik, posebej, ker Boaz v 4. poglavju situacijo vzame v svoje roke in zaščiti obe vdovi in zemljišče prednikov njenih pokojnih mož.¹¹ Četudi bi lahko dvomili v Naomijine metode in se spraševali, ali njeno načrtovanje nakazuje "zgodbo prevare", ta slikovita pripoved prinaša živahnejši opis kot katerikoli zakonik tega, kako pomembno je, da ima posameznik varno mesto v uspešnem gospodinjstvu.¹² S svojim bogastvom in socialnim statusom Boaz Ruti in Naomi ponudi varnost in možnost ohranitve svoje zemlje.¹³

ODERUŠTVO IN IMPERATIV PRAVICE

Revni kmetovalci, ki so predstavljali večino populacije v starem Izraelu, so bili dovzetni za oderuška posojila, ne glede na to, ali so živeli v varni hiši. Zaradi izzivov kmetovanja na območju, kjer je prihajalo do zasegov zemlje s strani tujih in lokalnih elit, lakote in suše, je bilo zadolževanje nuja.¹⁴ Bogati posojilodajalci so prepoznali to ranljivost in pogosto izkoriščali posameznike v stiski. Obstoječi mezopotamski zakoni in

pogodbe nakazujejo izmenjavo dobrin in/ali zakonitih plačil z obrestmi kot integralnim delom transakcije. V mnogih primerih so bile mere za osnovne dobrine, kot je žito, pretirane.¹⁵ Zakoniki, kot sta denimo Hamurabijev in zakonik mesta Esnunne, priznavajo tendenco bogatih posojilodajalcev, da izkoristijo ranljive posojilojemalce in iščejo zagotovilo poplačila. A kot smo videli pri sodobnih posojilih oz. kreditih, lahko tisti, ki imajo prednost, spremenijo pogoje in zahtevajo višje obresti, posebej še, ko se povračilo ne zgodi v času, ki je bil za to določen. Ta taktika se imenuje antihreza in taka posojila so pogosto omogočala posojilodajalcem, da zahtevajo dodatne dobrine, zemljo in pogosto tudi delo kot plačilo, kar je imelo za posojilojemalca izčrpavajoče posledice.

Eden najbolj jasnih primerov takih oportunističnih posojil se zgodi v Neh 5, kjer guverner Nehemija (peto stoletje pr. Kr.) prejme naslednjo pritožbo:

"Nastalo pa je veliko vpitje ljudstva in njihovih žena zoper lastne judovske brate. Nekateri so rekli: "Naših sinov, naših hčera in nas je mnogo."¹⁶ Vzemimo si žita, da bomo jedli in ostali pri življenju." Drugi pa so rekli: "Mi smo zastavili svoja polja, svoje vinograde in svoje hiše, da so nam dali žita v času lakote." Spet drugi so rekli: "Za dajatve kralju smo si za ceno svojih polj in svojih vinogradov izposodili denar." (Neh 5,1-4.)

V tem scenariju je pomembno, da so tisti, ki zatirajo kmetovalce, ki se borijo za preživetje, bratje v veri v Jahveja in del skupnosti, kjer so take prakse kršile zakon zaveze (omemba "judovskih bratov" v v. 1). Poleg tega ta odlomek kaže na prakso zadolževanja, ki je prerasla v zastavitev dela potomcev ali lastnega dela kot jamstvo za posojilo.¹⁷

Zgodba v Nehemijevi knjigi nakazuje, da so se take sistemske prakse izkoriščanja dogajale kljub temu, da so mnogi predhodni zakoni želeli zaščititi samooskrbnega kmetovalca in druge ranljive osebe pred oderuškiimi načrti tistih, ki bi jih oropali že tako skromnih

dobrin ali jih prisilili v zadolževanje. Pravni statuti 5 Mz izrecno prepovedujejo pohlepna posojila: "Ne prinašaj vlačugarske nagrade ne pasjega plačila v hišo GOSPODA, svojega Boga, za kakršno koli zaobljubo! Kajti oboje je gnusoba GOSPODU, tvojemu Bogu. Ne jemlji obresti od svojega brata: obresti za denar, obresti za hrano, obresti za kakršno koli reč, ki se posoja na obresti!" (5 Mt 23,19-20.) Medtem ko Nehemija noče ali ne more preklicati kraljevega davka, ki se plača perzijskim voditeljem, ki nadzirajo večje območje, načrtuje obnovo lastnine tistih, ki so zastavili svoje imetje in družinske člane (Neh 5,11). Taka dobrohotna Nehemijeva poteza spoštuje imperativ pravice in najverjetneje nakazuje poznavanje zakona v 5 Mz in podobnih statutih.

Dve zakonski tradiciji glede oderuštva prinašata nadaljnje dokaze za imperativ pravičnosti v Svetem pismu: sobotno leto in zakonodaja jubilejnega leta. Glede na prvo prakso zakon o sobotnem letu (šemiṭṭâ) določa, da mora vsa zemlja sedmo leto počivati, del procesa pa je tudi odpustek dolgov (5 Mz 15,1-6; tudi 2 Mz 23,10-11 in 3 Mz 25,20-22, ki ne omenjajo odpustka dolgov). Oderuški dogovori med Izraelci med tem obdobjem prenove niso sprejemljivi: "Ob koncu sedmih let narêdi odpust!" (5 Mz 15,1). Reference na to prakso se pojavljajo tudi v kasnejših besedilih. Skupaj z zavrnitvijo posla v soboto se v Nehemijevi knjigi pojavi naslednja izjava: "Vsako sedmo leto bomo počivali in odpustili vsakršen dolg." (Neh 10,32.)¹⁸ Kasnejše reference razpravljajo tudi o sobotnem letu, četudi je zgodovinska natančnost teh odlomkov vprašljiva.¹⁹ Kar je jasno, je, da tradicije o zakonu v hebrejski Bibliji zahtevajo široko razširjeno povrnitev zemlje in odpustitev dolga kot etično dolžnost v odnosu do sobratov Izraelcev.

Podobno predstavitev jubilejnega leta v 3 Mz 25,1-26,2 predstavlja eden najbolj podrobnih orisov imperativa pravice v hebrejski Bibliji. Temeljna ideja za tem zakonom je, da prinaša izhod iz nenehnega kroga zadolženosti in služenja, ki se lahko pojavi v napredni agrarni ekonomiji. Zakonodaja o jubilejnem

letu predstavlja ponovno vzpostavitev zahtev po posesti/zadolženosti s tem, da se zemlja vrne prvotnemu lastniku in se mu odpusti vse dolgove. Zakon želi zaščititi Izraelce, ki se soočajo z ranljivimi okoliščinami preko specifičnih ukrepov, vključno z osvoboditvijo vseh ljudi, ki so zadolženi. Znotraj okvira 3 Mz 25 obstajajo različni nivoji zadolžitve, vsak naslednji resnejši od prejšnjega: (1) prodaja dela posameznikove zemlje, da se pokrije dolg (3 Mz 25,25-34); (2) služiti kot najemni kmetovalec, a brez obresti kot del posojilnega sporazuma, tako da posameznik prejme enako obravnavo kot tujec (35-38); (3) poplačilo dolga z delom kot "najat zadolžen delavec [ne suženj]"²⁰ ... do jubilejnega leta (v. 40). Ob jubilejnem letu naj se vsi vrnejo "k svoji rodbini" in "k lastnini svojih očetov". (v. 41), in učinkovito ponastavijo zadolžitvene ureditve.

Večina učenjakov, ki so raziskovali kompleksne predpise v 3 Mz 25, dvomi o zgodovinski avtentičnosti tako široko razširjene prakse opuščanja dolgov in vračanja lastnine. Jubilejno leto naj bi bilo vsaj občasna praksa in veliko staroveških dokumentov kaže na to, da je bilo zaračunavanje visokih obresti splošni vidik vsakdanjih transakcij.²¹ Kljub temu ta dobrovoljni duh zakonodaje o jubilejnem letu poudarja imperativ pravice v Tori in drugje v Svetem pismu in prikazuje pripravljenost za potrpljenje v finančnih transakcijah s tem, da se ne izkorišča sobratov Izraelcev, katerih finančne situacije so postale akutne. Pravila jubilejnega leta predstavljajo antitezo predatorskemu posojanju.

Nekateri interpreti so sumničavi, da za tako očitno dobrohotnimi odlomki, kot je ta o jubilejnem letu, leži vizija o egalitarizmu. Namesto tega menijo, da je motivacija za nekatere pravne predpise ohranitev nepravičnega statusa quo. Medtem ko se imperativ pravice ob prvem branju odlomka, kot je denimo 3 Mz 25, zdi operativen, lahko pod površjem brskamo za prikritimi motivi. Tako razumevanje pogosto odseva interpretativni okvir marksistične teorije. Nedavna študija, ki jo je izvedel Roland Boer, prikazuje tendenco

nekmetovalcev, da razlastijo dobrine in zemljo, četudi nimajo teritorialnih zahtev.²² Boer primerja jubilejno leto z babilonskimi edikti mišarum (ali *andurārum*), kjer je kralj na začetku svoje vladavine zaukazal široko odpravo dolgov, da bi se pokazal velikodušnega, medtem ko je bil njegov resnični cilj konsolidacija moči. Glede na tako interpretacijo teh praks so uradniki pogosto želeli povleči pogodbene delavce od pohlepni gospodarjev, da so lahko bolj svobodno služili državi in drugim elitam. Mezopotamski vladarji in elitni razredi starega Izraela so uporabili retoriko "pravice", da so se zdeli dobrohotni, vendar so bili pravzaprav "izvrstni propagandisti".²³

Douglas Knight podobno domneva, da so kraljeve in nekraljeve elite rade vztrajale v položaju, ki jim je omogočal izkoriščanje in podrejanje ubogih vaških kmetovalcev, zato so zakoni, kot je jubilejno leto, predstavljali "cinično zahrbtno prakso", ki je bila zelo učinkovita, posebej zato, ker imamo malo kazalcev za to, da so se ambiciozne reforme pojavljale pogosto.²⁴ Taka skeptična branja nas opominjajo, da so vsi zakoni in principi kontekstualni, pri čemer politične motivacije igrajo pomembno vlogo. Politiki, sodniki in pismouki v mnogih kontekstih ponujajo navidezno dobrohotne programe, ki pogosto služijo bolj tistim, ki imajo moč, kot ubogim.

Vendar ta previdnostna opozorila ne razveljavijo imperativa pravice, ki je podlaga etičnim konstruktom, ki jih najdemo v Svetem pismu, in ne zmanjšujejo njihovega vpliva. Celo s tem bolj skeptičnim branjem v mislih Knight priznava, da predpisi, kot je denimo zakon o jubilejnem letu, predstavljajo "enega najbolj dramatičnih, nepozabnih, reformnih določil v zgodovini socialne in ekonomske etike".²⁵ Idealistične vizije skupnosti v Svetem pismu ne smemo pripisovati samo manipulativnim taktikam zgornjega razreda. Četudi altruistična pričakovanja v Tori in prerokih predstavljajo utopično vizijo več kot aktualne prakse, sistemska reformna prizadevanja pogosto stremijo k nečemu,

kar je preko razumno možnega. Ti staroveški zakoni in oraklji postavljajo standard, ki bi lahko prinesel boljše pogoje za najranljivejše člane skupnosti. Takšne ambiciozne vizije so vodile generacije vernikov, vključno z vzhajajočim krščanskim gibanjem. Govor na gori v Matejevem evangeliju denimo prevzema reformistični duh zakonov proti obrestim: "*in odpústi nam naše dolge [gr. *opheilēmata*], kakor smo tudi mi odpustili svojim dolžnikom*" (Mt 6,12). Interpreti to prošnjo pogosto razumejo duhovno in spregledajo ekonomsko specifičnost te bistvene vrstice očenaša in njene usmerjenosti na odpustitev dolgov. V evangelijih se Jezus redno osredotoča na socialno-ekonomske reforme in sredstva za vzpostavitev Božjega kraljestva."²⁶

PODKUPNINA KOT ZANIKANJE IMPERATIVA PRAVICE

Skupaj z opreznostjo glede obresti na posojila hebrejska Biblija vsebuje tudi stroga opozorila pred podkupninami. V antičnih poročilih ima podkupnina podoben pomen kot danes: podkupovanje je dejanje posameznika ali skupine, ki želi vplivati na drugega ali druge preko denarja ali/in daril. Tako dejanje pogosto izhaja iz slabih namenov in se običajno dogaja v zasebnosti. Značilni primeri se pojavljajo v Tori in modrostnih besedilih hebrejske Bilbije: "*Preklet, kdor vzame darilo [šōḥad], da prelije kri nedolžnega! In vse ljudstvo naj reče: »Amen.«*" (5 Mz 27,25). Medtem ko nekateri odlomki priznavajo učinkovitost podkupovanja drugih, posebej tistih na položaju (npr. Prg 17,8), te izmenjave utrjujejo nepravilni status quo in ekonomsko razslojenost. Podkupovanje ogroža poštenost in marginalizira tiste, ki nimajo dostopa do kroga močnejših. Eden najslikovitejših primerov imperativa pravičnosti v s tega vidika je svarilo v 5 Mz 16:

"Ne prirejay si prava [mišpāt], ne glej na osebo, ne jemlji podkupnine! Kajti podkupnina slepi oči modrih in prevrača besede pravičnih. Za pravičnost, za

*pravičnost se poganjaj, da boš živel in
vzel v last deželo, ki ti jo daje Gospod, tvoj
Bog." (5 Mz 16,19-20.)*

Ponovitev besede "pravica" (mišpāt) v teh vrsticah je pomembna: ljudstvo zaveze mora oblikovati pravično družbo, kjer je vladar Bog in kjer podkupnine ne spreminjajo medsebojnega zaupanja in ima vsakdo "območje prave avtonomije."²⁷ Kar ta zadnja faza pomeni, je, da družba, ki je zvesta Bogu, ceni dostojanstvo in vrednost vsakega posameznika in imajo vsi ljudje možnost za samooskrbo.²⁸ Ker podkupovanje krepi razslojevanje in marginalizira tiste, ki ne morejo sodelovati, se je treba tej praksi izogibati. To opozorilo je še vedno zelo pomembno v mnogih sodobnih političnih kulturah vzajemnosti. Tisti, ki

imajo preko lobiranja in finančnih prispevkov dostop do moči, si lahko kupijo usluge, medtem ko večina populacije te moči nima.

OBVEZNA SKRIB ZA REVNE

Imperativ pravice v Svetem pismu sega preko izogibanja nepravičnim obrestim ali podkupninam, saj imajo vsi ljudje obvezo, da aktivno skrbijo za tiste na robu. Potrebni so posebni napor, da pomagamo tistim v stiski; golo izogibanje zlonamernemu obnašanju ne zadostuje. Ezekielova knjiga v prerokovi razpravi o osebni odgovornosti jasno izraža to mišljenje. V seriji hipotetičnih zahtev Ezekiel očrta sprejemljivo obnašanje s tako pozitivnimi kot negativnimi primeri:

Dediščina

"Če je človek pravičen in ravna po pravu in pravičnosti, ne pojedna na gorah, ne vzdiguje oči k malikom Izraelove hiše, ne oskrinja žene svojega bližnjega, se ne približuje ženi, ko je obredno nečista, nikogar ne izkorišča, temveč vrača, kar mu je bilo zastavljeno za dolg; če ne ropa, če daje svoj kruh lačnemu, oblači nagega, ne posoja na obresti in ne odira, odvrača roko od krivice, pošteno razsoja med možem in možem, živi po mojih zakonih, se drži mojih odlokov in jih v resnici izpolnjuje – tak je pravičen in bo zagotovo živel, govori Gospod Bog." (Ezk 18,5-9.)

Za sedanje razmere je najpomembnejši vidik tega spiska zahtev kombinacija obveznih in prostovoljnih praks. Posameznik se mora vzdržati dejanj, kot so pretirane obrestne mere in oderuštvo, pomembno pa je tudi, da ponudi hrano lačnim in oblačila tistim, ki jih potrebujejo. J. David Pleins ta okvir imenuje "teologija zahtev", ki se začne v knjigi zaveze in se razširja vse skozi hebrejsko Sveto pismo v Novo zavezo.²⁹

V teologiji zahtev Bog pravice ustvari območje za človeško delovanje kot v Ps 99,4: *"Kraljeva moč je, da ljubi pravico. Ti si utrdil iskrenost, pravico in pravičnost v Jakobu si ti naredil."* Ker nam ta pravični Bog omogoča, da uspevamo, morajo biti ljudje prijazni do svojih bližnjih tako, da se vzdržijo zlih dejanj, ampak tudi tako, da nudijo pomoč tistim, ki jo najbolj potrebujejo.³⁰ Podoben jezik preroka Miheja iz 8. stoletja prosi vernika: *"da ravnaš pravično, da ljubiš dobrohotnost in ponižno hodiš s svojim Bogom"* (Mih 6,8). To ni abstraktna duhovna želja, ampak klic h konkretnim dejanjem. Na začetku knjige se prerok huduje proti hudobnežem, ki ropajo hiše svojih bližnjih (Mih 2,2), tako da pravica vključuje prostovoljna dejanja sprave in prijaznosti. Podobno poeksilski spisi preroka Zaharije opisujejo iskanje pravice v socialno-ekonomskem smislu: *"Tako govori Gospod nad vojskami: Izrekajte pravične sodbe in ravnajte dobrotno in usmiljeno vsak s svojim bratom! Vdove in sirote, tujca in ubožca ne stiskajte in nihče naj v svojem srcu ne kani zlega zoper*

svojega brata!" (Zah 7,9-10; cf. Jer 7,5-6.) Tisti, ki postavljajo zakone in imajo močno pozicijo, imajo dolžnost, da pomagajo revnim, a ta dolžnost se razteza preko celotne družbe. Taka odgovornost izvira iz vzora Boga, *"ki pomaga do pravice zatiranim, daje kruha lačnim"* (Ps 146,7).

Socialna etika v Novi zavezi odseva enak duh teh pravnih in preroških tradicij hebrejskega Svetega pisma, medtem ko imperativ pravice postavlja tudi v eshatološko luč. Eden najjasnejših primerov je velika scena o sodbi v Matejevem evangeliju, kjer bo tisti, ki je nahranil lačnega, napojil žejnega in ponudil zavetje tujcu, prejel večno življenje (25,31-46). Skrb za ekonomsko pravico je še bolj očitna v Lukovem evangeliju, kjer Jezus poudarja potrebo po dobrohotnosti, ki je najjasneje orisana v priliki o Lazarju in bogatašu (Lk 16,19-31). Jezus oriše ostro nasprotje v socialno-ekonomskem statusu obeh oseb. Bogataševa dekadentnost in odklonitev pomoči Lazarju ga vodi v Had, kjer je *"trpel muke"* (v. 23) in lahko le poželjivo gleda prej ubogega Lazarja, čigar potrebe je zanemarjal, a ta sedaj počiva v Abrahamovem naročju.

V tem trenutku učenja se karajoči Abraham sklicuje na imperativ pravice v Tori (*"Mojzes in preroki"* v 29, 31). Abraham opomni bogataša, da morajo njegovi živi bratje (ki gredo proti enakemu koncu) samo slediti specifičnim zakonom in principom, ki vključujejo poštenost in pomoč šibkejšim, da se izogonej usodi, ki je doletela njihovega brata. Tak kontrast ponuja enega najslabovitejših orisov "teologije obveznosti" v vsem Svetem pismu, a zdaj z večnimi posledicami. Brezčasen pomen teh podob je privlačen: kot razloži John Carroll, širjenje stanovanjskih skupnosti in vse večji prepad med bogatimi in revnimi v ZDA ter v številnih drugih državah kaže, da je ta prilika daleč od "eksotične, arhaične pravljice".³¹

LAKMUSOV TEST ZA IMPERATIV PRAVICE

Ali je mogoče določiti vstopanje pravice v poškodovani svet? Kako se lahko

odločimo, ali se Amosova zahteva: "Pravica naj teče kakor voda in pravičnost kakor vedno tekoč potok." (5,24) – vsaj deloma odvija v kateremkoli posamičnem kontekstu. Pri obravnavi tega vprašanja ekonomist Amartya Sen ponudi standard *osnovnih možnosti*. Vsak človek zahteva posamezne "osnovne možnosti", ki so bistvene za življenje, kot so zavetje, hrana in primerna zdravstvena oskrba, in ti indikatorji so pomembnejši kot dejanski finančni holdingi.³² Senov "pristop zmožnosti" je revolucioniral način, kako se revščina, neenakost spolov in številne druge težave določijo, ocenijo in naslovijo. V svojem empiričnem delu je Sen posebej pozoren na vprašanja spolov, vključno s šikaniranjem žensk in deklet v mnogih državah. Osnovne potrebe, kot sta zavetje in hrana, imenuje "delovanja" (angl. functionings), kar pomeni stvari, ki so pomembne za obstoj in delovanje ljudi v skupnosti.³³ Vztraja, da so ta delovanja pomembnejši kazalci kot dejanske finance. Boljša, kot so posameznikova "delovanja", bolj bo le-ta sposoben v določeni družbi. Sen kombinira svojo študijo s poudarkom na moralnosti, da vpraša, ali kaki državi uspeva zagotavljati osnovne možnosti za vsakega posameznika.³⁴

Eden bolj zgovornih lakmusovih testov v tem smislu je vprašanje, ali se posameznik v družbi lahko pojavi brez sramu. Mnoge ženske po svetu se v javnosti ne morejo pojaviti brez sramu, kar ogroža njihovo osnovno avtonomijo in preživetje. Sen citira prevladujoče možnosti, ki so dostopne moškim in dečkom, ki pa marsikje po svetu niso dostopne ženskam in dekletom v kulturnem kontekstu. Nivo izobrazbe, število obiskov na urgenci, letna plača in celo vnos hrane se lahko med spoloma dramatično razlikujejo, pri čemer ženske dobivajo občutno manj kot moški.³⁵ Tako stanje ne ogroža le osnovnih možnosti za ženske, ampak lahko zaradi družbene marginalizacije vodi tudi k relativni neaktivnosti žensk v kulturi. Posledično se mnoge ženske zaradi neprimernih dobrin in socialnih okoliščin nočejo ali ne morejo pojaviti v javnosti in tako

učinkovito odstopijo javni prostor z vsemi njegovimi možnostmi za zaposlitev in blagostanje moškim. Taka marginalizacija se je pojavila v patriarhalnem kontekstu staroveškega sveta in vztraja še danes.

Senov okvir podpirajo različne statistike. Če je družbam v starem svetu redno spodletelo pri razvoju osnovnih možnosti za številne posameznike, posebej glede opolnomočenja žensk, bi bilo napačno sklepati, da je naša sodobna industrijska ekonomija na tem področju uspela. V Združenih državah je več kot pol milijona populacije brezdomcev. V letu 2014 je bil delež nacionalne revščine 14,5 odstotkov oz. 45,3 milijona ljudi.³⁶ Prag za prestop v to množico je nizek, saj vključuje posameznike, ki zaslužijo manj kot 12,119 \$ in pare z dvema otrokoma, ki zaslužijo manj kot 23,625 \$. Številni, ki padejo pod ta nizek prag, se borijo za pridobitev osnovnih možnosti. Podobne težave prevladujejo po svetu, od skrajne revščine, s katero so soočeni mnoge afriške države, kjer se ženske v smislu osnovnih možnosti odrežejo precej slabše od moških; do vztrajnih ekonomskih težav v Grčiji in rastoče ravni neenakosti v Indiji. Industrijski tehnološki razvoj je olajšal številne nove možnosti za komunikacijo in trgovanje, ampak po svetu vztraja razširjena revščina.

ZAKLJUČKI

Nekaj let nazaj je politični komentator in gostitelj radijske oddaje Glenn Beck rekel naslednje o iskanju cerkve: "Rotim vas, iščite besede "socialna pravičnost" ali "ekonomska pravičnost" na spletni strani svoje cerkve. Če to najdete, tecite, kolikor vas nesejo noge. Socialna in ekonomska pravičnost sta kodi. ... Če imate duhovnika, ki išče socialno pravičnost, najdete novo faro." Beck nato trdi, da "socialna pravičnost" predstavlja sprevrženje krščanskega sporočila, podobno socializmu ali komunizmu, kar imenuje "sprevrženje evangelija".³⁷ Logika za to polemiko proti socialni pravičnosti odraža besedila romanske in socialne teoretičarke Ayn Rand,

ki je očitno vplivala na Becka in ostale, ki podpirajo take poglede. Randova je predstavila svojo vero v "objektivizem" in prvenstvo posameznika nad vsakršnim razumevanjem splošnega dobrega.³⁸ Številni kritiki širokega teološkega spektra so zavrgli Beckove opazke kot namerno nestabilne in nepoučene.³⁹ Njegovo razburjanje pa vseeno pokaže, kako obremenjeni so lahko celo tako osnovni termini, kot sta "ekonomska pravičnost" in "socialna pravičnost".

Čeravno so v naši hiperindividualizirani kulturi argumenti, kot so Beckovi, lahko za nekatere prepričljivi, že najbolj bežno branje Svetega pisma pokaže središčnost imperativa pravice v Svetem pismu. Ne glede na to, da se sodobni interpreti ne strinjajo o njegovi pomembnosti ali o rešitvah, ki odgovarjajo klicu po poštenosti v hebrejskem Svetem pismu in v Novi zavezi, se skrb za osnovne dobrine pojavlja skozi celoten kanon. Eden najjasnejših primerov je poročilo v Apostolskih delih, ki opisuje življenje med najzgodnejšimi Jezusovimi učenci, potem, ko se je vzdignil v nebo:

"Množica teh, ki so sprejeli vero, je bila kakor eno srce in ena duša. Nihče ni trdil, da je to, kar ima, njegova last, temveč jim je bilo vse skupno. Apostoli so z veliko močjo pričevali o vstajenju Gospoda Jezusa in velika milost je bila nad vsemi. Nihče med njimi ni trpel pomanjkanja. Lastniki, ki so prodajali zemljišča ali hiše, so prinašali izkupiček ter ga polagali k nogam apostolov; in sleherni je od tega dobil, kar je potreboval." (Apd 4,32-35.)

Poudarek v tem odlomku je na deljeni odgovornosti in skupnosti (koinōnia). Grška beseda za "skupno" (koina) prihaja iz enakega korena kot koinōnia in poudarja imperativ pravice v Apd. V enakem duhu kot jubilejno leto in reforme 5 Mz ta egalitarna vizija v Apostolskih delih spodbuja vernike, da skrbijo za tiste na robu, ustvarjajo enakovredno izmenjavo dobrin in storitev in so še posebej pozorni na najšibkeje, vključno z vdovami in sirotami (Apd 6,1).

Četudi je zgodovinska zanesljivost takega pravičnega okvira vprašljiva, ta odlomek skupaj z drugimi, ki smo jih obravnavali v tej razpravi, postavlja pravičnost za osnovni cilj za medčloveške odnose v Svetem pismu. Ambiciozna narava teh odlomkov prikazuje osrednji pomen reformističnih vizij za svetopisemske pisatelje in njihovo občinstvo, četudi so bili del enačbe mešani motivi. S tem, da potrjujejo pomen teh prič tudi za danes, interpreti potrjujejo večno naravo nasveta, vztrajno razslojenost, ki ogroža skupnosti in narode po svetu, in Boga pravice in pravičnosti, ki se zavzema posebej in vneto za tiste, ki nimajo osnovnih možnosti in ki potrebujejo podporo skupnosti. Imperativ pravice ostaja ena osnovnih tem skozi Sveto pismo.

Prevedla Lea Jensterle

1. Prevedeno po objavi v: Interpretation: A Journal of Bible and Theology 2015, Vol. 69(4) 399–414.
2. Glej 2012 Pew Charitable Trusts Study, "Payday Lending in America: Who Borrows, Where They Borrow, and Why," www.pewtrusts.org/~media/legacy/uploadedfiles/pes_assets/2012/PewPaydayLendingReport. Glede na študijo je median prihodka za posojiljemalce hitrih kreditov le malo nad 22,400 \$ in več kot osemdeset odstotkov posojil je "prevrnjenih" v dveh tednih, s čimer se nadaljuje cikel dolgov. Poleg tega povprečni posojiljemalce vzame vsako leto osem posojil za 375 \$ in si s tem nakoplje 520 \$ obresti. Glej Jessica Silver-Greenberg, "Consumer Protection Agency Seeks Limit on Payday Lenders," *The New York Times* (February 8, 2015), <http://dealbook.nytimes.com/2015/02/08/consumer-protection-agency-seeks-limit-on-payday-lenders/>; in Gary Rivlin, *Broke, USA: From Pawnshops to Poverty, Inc.: How the Working Poor Became Big Business* (New York: HarperCollins, 2010).
3. Glej Rivlin, *Broke*. Poizkusi, da bi reformirali prakso pretiranih obrestnih mer, so v večini državnih zakonodaj po Združenih državah propadli zaradi spretnege in intenzivnega lobiranja posojilne industrije. Večina ekonomskih analitikov in zagovornikov reform prepoznava potrebo po začasnih posojilih ("stopgap lending"), a si prizadevajo za občutna zmanjšanja pretiranih obrestnih mer.
4. Hebrejska beseda za "obresti" v tej vrstici, *nešek*, pomeni tudi kačji pik.
5. Harold V. Bennett, "Justice, OT," *NIDB* 3:477; cf. B. Johnson, "mišpāt," *TDOT* 9:86–98.
6. Johnson, "mišpāt," 92.
7. Gerhard Lenski, *Power and Privilege: A Theory of Social Stratification* (Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press, 1966; repr., 1984).
8. Glede pomena tega okvira glej prelomno J. David Schloen, *The House of the Father as Fact and Symbol: Patrimonialism in Ugarit and the Ancient Near East* (Studies in the Archaeology and History of the Levant 2; Winona Lake, IN.:

- Eisenbrauns, 2001); cf. Shunya Bendor, *The Social Structure of Ancient Israel: The Institution of the Family (Beit 'Ab) from the Settlement to the End of the Monarchy* (JBS 7; Jerusalem: Simor, 1996).
9. Proces, ko se ženska pridruži gospodinjstvu svojega moža, je znan kot patrihalen sistem.
 10. Prebivajoči tujec (Heb. Gēr) je tujec, ki daljši čas prebiva med Izraelci in se spreobrne k svetim Jahvejevim tradicijam. Status takega posameznika je nekje vmes med tujcem in Izraelcem, a pomen tega, da se tak posameznik pridruži varnemu gospodinjstvu, se kaže skozi svetopisemske zakone (npr. 2 Mz 20,10). Glej Jacob Milgrom, "Religious Conversion and the Revolt Model for the Formation of Israel," *JBL* 101 (1982): 169–76 (170). Cf. David L. Baker, *Tight Fists or Open Hands?: Wealth and Poverty in Old Testament Law* (Grand Rapids: Eerdmans, 2009), 178–80.
 11. Glede zakona o leviratskem zakonu glej 5 Mz 25,5–9.
 12. O morebitno vprašljivih taktikah, ki se pojavijo v Rutini knjigi, vključno z odločitvijo, da Ruto pošljejo na mlatišče v 3. poglavju, glej Danna Nolan Fewell in David M. Gunn, *Compromising Redemption: Relating Characters in the Book of Ruth* (Louisville: Westminster John Knox, 1990).
 13. Zanedavno študijo o sociokulturnem kontekstu Rute in motivaciji oseb glej Peter H. W. Lau, *Identity and Ethics in the Book of Ruth: A Social Identity Approach* (BZAW 416; Berlin: de Gruyter, 2011).
 14. Glede težkih pogojev glej Oded Borowski, *Agriculture in Iron Age Israel* (Boston: ASOR, 2002); Philip J. King in Lawrence E. Stager, *Life in Biblical Israel* (LAI; Louisville: Westminster John Knox, 2001).
 15. Michael C. Hudson in Marc van de Mieroop, eds., *Debt and Economic Renewal in the Ancient Near East* (International Scholars Conference on Ancient Near Eastern Economies 3; Bethesda, MD: CDL, 2002); Reuven Yaron, *The Laws of Eshnunna* (rev. ed.; Jerusalem: Magness, 1988), 235–46.
 16. Prevod avtorja: "We are having to put up our sons and daughters as collateral." (Op. prev.) V mojem prevodu fraza vključuje besedo "jamstvo" (rby) in ne "mnogo" (rby), majhen besedilni popravek, ki ga delajo mnogi komentatorji.
 17. Za ozadje glej Gregory C. Chirichigno, *Debt Slavery in Israel and the Ancient Near East* (JSOTSup 141; Sheffield: JSOT, 1993).
 18. Jezik Neh 10,32 [31] spaja pravne formulacije Zaveznega zakonika (2 Mz 23,11) in 5 Mz 15,1 o sobotnem odpustu. Taka pravna spajanja so pogosta v poeksilskih knjigah, kot je Nehemija. Glej Joshua Berman, "The Legal Blend in Biblical Narrative (Jozue 20,1–9, Judges 6,25–31, 1 Samuel 15,2, 28,3–25, 2 Kraljev 4,1–7, Jeremija 34,12–17, Nehemija 5,1–12)," *JBL* 134 (2015): 105–25 (106).
 19. 1 Mkb 6,48–54 omenja manjvredno pozicijo Judov v njihovih bitkah proti Selevkidom (drugo stoletje pred Kr.) zaradi nezadostnih provizij v sobotnem letu. Podobno Jožef razpravlja o opustitvi davka med vladavino Julija Cezarja zaradi slabe letine v sobotnem letu (Ant. 14.203).
 20. Jacob Milgrom opozarja, da dolžnik služi kot začasni član posojilodajalčeve družine, a na koncu obdrži neodvisen status (*Leviticus* 23–27 [AB 3B; New York: Doubleday, 2001], 2207–8).
 21. Primeri oderuštva v judovski družbi so številni in nikoli ne omenjajo jubilejnega leta kot končnega sredstva poravnave (npr. Nehemija 5, Sir 29,14–20; Jožefova razprava o prozbulu v J.W. 2.427).
 22. Roland Boer, *The Sacred Economy* (LAI; Louisville: Westminster John Knox, 2015), 23, definira "pridobivanje" kot "pridobivanje sadov dela s strani tistih, ki ne delajo (samovoljno nezaposleni, namreč vladajoči razred in njegovi "priveski"). Pridobivanje se dogaja z izkoriščanjem ali razlastitvijo: prvo označuje pridobivanje presežka tistega, kar nekdo poseduje – zemljo, orodja, delavce – medtem ko drugo pomeni pridobivanje tega, česar posameznik nima, ampak poseduje nekdo drug."
 23. Boer, *Sacred Economy*, 291.
 24. Douglas A. Knight, *Law, Power, and Justice in Ancient Israel* (LAI; Louisville: Westminster John Knox, 2011), 222.
 25. Knight, *Law, Power, and Justice*, 220.
 26. Hans Dieter Betz, *The Sermon on the Mount: A Commentary on the Sermon on the Mount, including the Sermon on the Plain* (Matthew 5:3–7:27 and Luke 6:20–49) (ed. Adela Yarbro Collins; Hermeneia; Minneapolis: Fortress, 1995), 400–4.
 27. Carl Joachim Friedrich, *Transcendent Justice: The Religious Dimension of Constitutionalism* (Durham, NC: Duke University Press, 1964), 16–17.
 28. S. Dean McBride, "Polity of the Covenant People: The Book of Deuteronomy," *Int* 41 (1987): 229–44, začrta celostno naravo vizije pravice v Devertonomiju.
 29. J. David Pleins, *The Social Visions of the Hebrew Bible: A Theological Introduction* (Louisville: Westminster John Knox, 2001), 52.
 30. Moshe Weinfeld, *Social Justice in Israel and in the Ancient Near East* (Jerusalem: Magness, 1995), obravnava uporabo jezika o pravici in pravičnosti v hebrejski Bibliji in drugih staroveških bližnjevzhodnih besedilih.
 31. John T. Carroll, *Luke* (NTL; Louisville: Westminster John Knox, 2012), 339.
 32. Amartya Sen, "Capability and Well-being," v *The Quality of Life* (ed. Martha Nussbaum in Amartya Sen; Oxford: Clarendon, 1993), 30–53.
 33. Glede Senove uporabe pojma "functionings" gl. še Douglas A. Hicks, "Gender, Discrimination, and Capability: Insights from Amartya Sen," *JRE* 30 (2002): 137–54 (139–40).
 34. Martha Nussbaum (*Women and Human Development: The Capabilities Approach* [Cambridge: Cambridge University Press, 2000]) uporablja Aristotelove kategorije, da razširi Senov model s posebnim poudarkom na pomenu politične udeležbe.
 35. Amartya Sen, "Over 100 Million Women Are Missing," *New York Review of Books* (December 1990): 61–66.
 36. Carmen DeNavas-Walt in Bernadette D. Proctor, *Income and Poverty in the United States: 2013* (United States Census Bureau, September 2014), <https://www.census.gov/content/dam/Census/library/publications/2014/demo/p60-249.pdf>.
 37. *The Glenn Beck Radio Program*, March 2, 2010 (www.glennbeck.com/content/show/2010-03-02).
 38. Najbolj znani oris miselnega sveta Randove se pojavi v njenem romanu iz leta 1957, *Atlas Shrugged* (New York: Random House, 1957; ponatis New York: Dutton, 1992), kjer protagonist (John Galt) potrjuje svojo odličnost proti vsiljivi in obstruktivni vladni birokraciji in mreži "izkoriščevalcev".
 39. Glej npr. http://www.nytimes.com/2010/03/12/us/12justice.html?_r=0 in <http://www.christianitytoday.com/ct/2010/marchweb-only/20-51.o.html>.